

Over wraak

Resultaten van een empirisch onderzoek

*H.F.M. Crombag**

Onder de emoties behoort wraakzucht tot de meest intense, maar ook tot de meest mysterieuze. Het gaat om een kennelijk universeel menselijke gemoedsbeweging, die, in de woorden van filosoof Jon Elster, bestaat uit 'the attempt, at some cost or risk to oneself, to impose suffering upon those who have made one suffer' (Elster, 1990, p. 862). In de tussenzin 'at some cost or risk to oneself' schuilt een probleem: wraak nemen is niet kosteloos en niet zonder risico. Waarom zijn wij bereid dat risico te lopen? Iemand heeft ons leed toegevoegd; de dader op onze beurt leed toevoegen maakt het ons aangedane leed niet ongedaan. 'Rational action is concerned with outcomes,' schrijft Elster, en 'rational individuals follow the principle of letting bygones be bygones, cutting their losses.' Wraaknemen na krenking is irrationeel gedrag. Door er, veelal langdurig, over te piekeren, verstoren wij onze gemoedsrust en onttrekken wij onze aandacht aan aangenamer en vruchtbaarder activiteiten. Door daadwerkelijk wraak te nemen lopen wij het risico dat ons doelwit zal terugslaan en belanden wij in een escalerende cyclus van wraak en weerwraak. Een heel verstandige analyse van Elster, die ons echter met een probleem laat zitten. Als het koesteren van wraakgevoelens een universeel en onuitroeibaar menselijk verschijnsel is, en daar ziet het naar uit, hoe heeft de menselijke soort dan die aandrang verworven, die indien in daden omgezet geen enkel nuttig doel dient en zelfs contra-productief kan worden. Als dat werkelijk zo was, dan zou onze soort er in de loop van haar evolutionaire geschiedenis niet mee behept zijn geraakt. Psychologen die van de studie van de emoties hun specialisme maken gaan ervan uit dat iedere emotie in beginsel een overlevingsfunctie dient, al valt het niet altijd mee om die te identificeren.

* De auteur is sinds zijn emeritaat in juni 2000, als honorair hoogleraar in de gedrags- en maatschappijwetenschappelijke bestudering van het recht verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht en de Interfacultaire Werkgroep Psychologie en Recht van die universiteit. Vanaf 1986 vervulde hij dezelfde leeropdracht als gewoon hoogleraar aan die faculteit.

Angst, bijvoorbeeld, is een onaangename emotie, maar haar functie is dat zij ons waarschuwt wanneer er gevaar dreigt en vlucht dringend gewenst is.

Frijda over wraak

Toen Frijda zijn magnum opus *The emotions* publiceerde (Frijda, 1986) kwam de term 'wraak' (*revenge, vengeance, vindictiveness*) er in het geheel niet in voor. Hij was niet de enige, want ook in andere psychologische verhandelingen over emoties komt wraak niet of nauwelijks ter sprake, zo leert enige literatuurrecherche (bijvoorbeeld Izard, 1991; Watson, 2000). Enkele jaren later corrigeerde Frijda zijn omissie in een afzonderlijk essay over wraak, dat eerst in het Nederlands (Frijda, 1993) en vervolgens ook in Engelse vertaling (Frijda, 1994) verscheen. Als belangrijkste kenmerken van wraakzucht noemt hij de afwezigheid van klaarblijkelijk nut, het gewelddadige karakter, en de langdurigheid ervan. Als dat inderdaad de belangrijkste kenmerken van wraakzucht zijn, dan is zij met recht zinloos en irrationeel te noemen.

Niettemin gaat Frijda op zoek naar functionele aspecten van wraakzucht en hij onderscheidt daarbij tussen sociale (interpersoonlijke) en persoonlijke functies. De belangrijkste sociale functies ervan zijn naar zijn inzicht (Frijda, 1993, p. 270) dat wraak zorgt voor machts-evenwicht in de samenleving en dient als afschrikking in de toekomst van voor anderen schadelijk gedrag. Wat de eerste van deze twee sociale functies betreft kan men zich afvragen wat het belang is van machts-evenwicht in de samenleving. Machtsongelijkheid is frustrerend voor wie weinig of geen macht heeft. Maar wat is schadelijk aan machtsongelijkheid voor de samenleving als geheel? Misschien doen wij er beter aan om herstel van machts-evenwicht te rekenen tot de persoonlijke functies van wraak. Door ons door een ander toegevoegd leed zonder vergelding te laten, bevestigen wij wat de dader al meende te weten: dat hij zich kan permitteren ons aan te doen wat wij niet terug kunnen doen. Voor het slachtoffer dient het een functie dat misverstand uit de weg te ruimen. Aldus redenerend wordt herstel van machts-evenwicht veeleer een persoonlijk belang, maar dan wordt het tevens moeilijk om herstel van machts-evenwicht te onderscheiden van afschrikking, die Frijda niet alleen als een van de sociale functies van wraak ziet, maar ook als een van de persoonlijke functies.

Wellicht geeft Robert Axelrods klassieke studie *The evolution of cooperation* (Axelrod, 1984) antwoord op de vraag waarom machtsevenwicht ook een sociaal, dat wil zeggen maatschappelijk, doel kan dienen. Samenwerking tussen mensen levert meestal voordeel op boven individuele actie. Maar samenwerking komt niet tot stand wanneer de een is overgeleverd aan de macht van en daarop gebaseerde uitbuiting door de ander. Samenwerking vereist een convenant dat alle deelnemers enig, zij het niet noodzakelijkerwijze gelijk, voordeel garandeert boven wat individuele actie zou opleveren. De deelnemers kunnen daar expliciet afspraken over maken, maar meestal komt het stilzwijgend tot stand door de wijze waarop zij op elkaars acties reageren. Axelrods analyse leert ons dat een *tit-for-tat*-strategie, waarbij de een wraak neemt telkens als het stilzwijgende convenant door de ander geschonden wordt, de aangewezen manier is om een convenant tot stand te brengen en gaande te houden.

Als Axelrods analyse juist is, dan is het bewaren van machtsevenwicht als sociale functie van wraak echter nauwelijks te onderscheiden van de afschrikkingsfunctie, die Frijda eveneens noemt als sociale functie van wraak. Afschrikking is volgens hem zowel een persoonlijke als een sociale functie van wraak, maar het probleem ermee is dat het gemakkelijk kan verkeren in zijn tegendeel, als het namelijk dient als prikkel voor weerwraak.

Onder de persoonlijke functies van wraak rangschikt Frijda niet alleen afschrikking, maar ook wat hij 'herstel van evenwicht van lijden' noemt (Frijda, 1993, p. 272): door iemand die ons leed berokkend heeft op zijn beurt te laten lijden, zou ons eigen lijden minder worden. Maar hoe werkt dat dan? Een van de door Frijda besproken mogelijkheden is dat gevoelens gehoorzamen aan een 'additieve affect-theorie', die inhoudt dat verdriet en plezier opgeteld en afgetrokken kunnen worden en dat derhalve het plezier om andermans lijden afgetrokken kan worden van de eigen pijn. De weegschaal van Vrouwe Justitia is voor die theorie de klassieke metafoor. Is het meer dan een metafoor?

Frijda ziet weinig in die additieve affect-theorie en oppert als alternatief zijn 'Wet van het vergelijkend voelen', die kort gezegd inhoudt dat onze gevoelens 'afhankelijk zijn van de manier waarop het eigen geluk of ongeluk zich verhoudt tot eerder ondervonden geluk en ongeluk, of tot het geluk of ongeluk dat mogelijk was geweest, of *het geluk of ongeluk van anderen*' (cursivering toegevoegd). Met andere woorden: geluk en ongeluk zijn relatieve gemoedsbewegingen. Het

verschil tussen eigen en andermans (on)geluk is beslissend en het is dat verschil dat wraaknemen moet opheffen. Deze theorie heeft echter implicaties die contra-intuïtief zijn of zelfs in strijd met de feiten. Een van die implicaties is immers dat mijn eigen geluk toeneemt in de mate waarin ik mij omringd weet door meer ongelukkige anderen. Het tegendeel lijkt echter eerder het geval. Bovendien verklaart de theorie niet waarom bij wraakneming (vrijwel altijd) de persoon, die ons leed berokkend heeft het doelwit is en niet een willekeurige andere, wiens ongeluk evenzeer als contrast voor het eigen geluk zou kunnen dienen.

In het leven van alledag denken wij nogal tegenstrijdig over wraak. Enerzijds houden wij degene die zich door anderen straffeloos leed laat toevoegen voor een watje of zelfs een lafaard zonder eergevoel, anderzijds keuren wij wraakoefeningen dikwijls af: rancune is klein-zielig en ethisch afkeurenswaardig. Mij is de wrake, zegt de oudtestamentische god. Keer wie u een klap in het gezicht gegeven heeft, de andere wang toe, leert ons het Nieuwe Testament. Laat dat maar aan ons over, zeggen de bedienaren van het recht. Maar tegelijkertijd celebreren wij in althans de westerse literatuur en films sinds mensenheugenis wraakneming na geleden krenking als het kenmerk bij uitstek van de echte held (French, 2001). Hij wordt in onze ogen zelfs meer een held naarmate hij minder acht slaat op het risico dat hij zelf daarbij loopt.

Over vergelding in het strafrecht

In de rechtsstaat wordt van ons verwacht dat wij vergelding voor ons aangedaan leed overlaten aan de bedienaren van het recht. Het strafrecht straft hen die zijn regels schenden – als wij ze op het spoor komen. Met welk doel? De gebruikelijke lijst strafdoelen luidt: vergelding, afschrikking en preventie, zowel individuele als generale, rehabilitatie en resocialisatie, en iets wat men in het Engels incapacitation noemt. De drie laatstgenoemde strafdoelen zijn van utilitaristische aard en ontlenen hun rechtvaardiging, hun nastrevenswaardigheid, aan het doel dat zij dienen. Maar dienen zij die doelen ook daadwerkelijk? Daarover is, onder de gegeven omstandigheden (zie daarover Crombag, 2000, p. 150 e.v.), twijfel mogelijk, in ieder geval waar het afschrikking en rehabilitatie betreft.

Maar geen nood, er is immers altijd nog de vergelding als strafdoel.

Maar als wij voor de rechtvaardiging voor vergelding door straffen moeten afzien van het nuttige effect ervan, dan moet vergelding zichzelf rechtvaardigen en dat is, zoals Langemeijer (1975, p. 7) en ook Walker (1980) al opmerkten, een *petitio principii*. Herbert Hart zegt dat het retributieve standpunt als rechtvaardiging van straftoediening inhoudt dat men dan moet aannemen dat 'the return of suffering for moral evil voluntarily done, is itself morally good' (Hart, 1973, p. 231). Maar waarom zou het moreel goed zijn om aan wie dan ook moedwillig leed toe te voegen, in de woorden van Oliver Wendell Holmes (1938, p. 41), 'for the very purpose of causing pain'?

Maar wellicht is er toch nog een praktische functie voor vergelding als strafdoel. Als wraakzucht inderdaad een universeel menselijk fenomeen is en als, zoals Frijda beweert, een van zijn karakteristieken de neiging tot onmatigheid is, dan kan vergelding dienen als rem op die neiging tot onmatigheid. De *lex talionis* van de strafwet vergt evenredigheid van straf en misdrijf. Strafrechtelijke vergelding kan men dan zien als, in de woorden van Susan Jacoby (1983, p. 152), de domesticatie van anders mateloze wraakzucht. Wraak en vergelding zijn niet hetzelfde, zoals Francis Bacon (1965, p. 62) lang geleden al opmerkte: 'Revenge is a kind of wild justice,' waaraan hij toevoegde, 'which the more man's nature turns to, the more ought law to weed it out.'

Empirische gegevens

De voorgaande theoretische beschouwingen zijn gebaseerd op een gezond verstandanalyse van het verschijnsel. Zijn er ook empirische gegevens omtrent wat mensen ertoe brengt wraak te nemen? Die zijn er inderdaad, maar zij zijn verrassend genoeg opmerkelijk schaars (bijvoorbeeld Kim en Smith, 1993; Kim e.a., 1981). De meest prominente studie daaronder is van Bies en Tripp (1996; zie ook Tripp en Bies, 1997). Zij vroegen negentig studenten in de bedrijfskunde (MBA), die allen enige jaren werkervaring hadden, 'to think of a specific time at work when they decided to get even with someone'. Wat was het dat hen die wens ingaf? Het meest gegeven antwoord was 'violations of trust', misbruik van vertrouwen. Men koestert zekere verwachtingen van een ander, die men voor gerechtvaardigd houdt, en dan laat die ander je in de steek. De meeste ondervraagden bleken niet daadwerkelijk iets terug gedaan te hebben, maar zich beperkt te hebben tot wraakfantasieën. Het probleem met deze studie is echter

dat de uitkomsten niet in gekwantificeerde vorm worden gerapporteerd, maar in anekdotische vorm, dat wil zeggen in de vorm van citaten uit interviews. Hetgeen volgt heeft tot oogmerk deze zwakte te ondervangen met behulp van enige kwantitatieve gegevens over de wijze waarop mensen omgaan met wraakgevoelens. Met dit doel werd een reeks geprecodeerde, aan Frijda's theoretische analyse ontleende, vragen gesteld aan een grote groep respondenten.

Onderzoek

Aan het werk van Bies en Tripp werd het idee ontleend om mensen te vragen om voor het beantwoorden van vragen over wraakgevoelens zich een concrete ervaring uit het nabije verleden voor ogen te halen. De bedoeling daarvan was om bij de respondenten een authentiek en levensecht gevoel op te roepen, in plaats van een beroep bij hen te doen op algemene noties over wraak. Men kan zich echter afvragen of het stellen van vragen wel een valide werkwijze is voor het onderzoeken van emoties. Het is immers niet zeker dat mensen wel in staat – en bereid – zijn om te rapporteren over de kwaliteit van hun emoties. Mensen kunnen bedroefd, jaloers of angstig zijn zonder onder woorden te kunnen brengen waarom zij dat zijn en hoe dat dan voelt. Wraakzucht heeft echter dikwijls een uitgesproken cognitieve component, die tot uiting komt in broeden over ondervonden onrechtvaardigheid en over – niet noodzakelijk realistische – manieren om het de dader betaald te zetten.

Er is nog een tweede probleem. Mensen ondervragen over hun gevoelens naar aanleiding van een gebeurtenis in het verleden roept vragen op die verder reiken dan het probleem van de betrouwbaarheid van het geheugen in het algemeen. Emoties zijn meestal vluchtig van aard: zij komen plotseling op en stijgen snel naar grote intensiteit. Maar met het verstrijken van de tijd verbleken zij weer. Als men dan later, wellicht weken of zelfs maanden later, aan mensen vraagt wat hun gevoelens op dat eerdere tijdstip waren, kunnen zij dan nog authentiek rapporteren wat hen toen bezielde? Retrospectief ondervragen lijkt niet de beste of zelfs maar een bruikbare manier te zijn om gevoelens in het algemeen en wraakgevoelens in het bijzonder te bestuderen. Maar om wraakgevoelens te bestuderen op het moment zelf dat zij zich voordoen, zou men zulke gevoelens opzettelijk in het laboratorium moeten oproepen, of mensen in natuurlijke situaties moeten

benaderen op momenten dat zij net een zeer pijnlijke bejegening hebben ondergaan, bijvoorbeeld een terroristische aanslag. Aan beide benaderingen kleven zowel praktische als ethische bezwaren, waarvoor het vooralsnog moeilijk is om oplossingen te bedenken.

In dit onderzoek werden 513 studenten (68% vrouwen) ondervraagd met behulp van twee vragenlijsten: aanvankelijk met behulp van een korte lijst en later, nadat de daarmee verkregen resultaten aan een eerste inspectie waren onderworpen en duidelijk was geworden dat er een aantal belangrijke vragen in ontbraken, met een langere versie. De lange versie van de vragenlijst bevatte alle vragen van de korte versie plus een aantal nieuwe. De uitkomsten worden in het vervolg gerapporteerd alsof er maar één vragenlijst was, waarvan de afzonderlijke vragen door verschillende aantallen respondenten zijn beantwoord.

De inhoud van de gestelde vragen, die de respondenten anoniem konden beantwoorden, wordt in het vervolg aangeduid. Bij enkele vragen werden statistisch significante verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke respondenten gevonden, maar deze gevallen waren zo zeldzaam, dat zij in aantal het toevalsniveau niet overschreden en daarom in het vervolg verzwegen worden (voor bijzonderheden zie Crombag, Rassin e.a., 2003).

Resultaten

Preliminaire vragen

De eerst gestelde vraag luidde: 'Kunt u zich een concreet geval herinneren uit het nabije verleden, zeg het afgelopen jaar, dat iemand u iets aandeed en u de behoefte voelde om de ander dat betaald te zetten?' Van de 513 respondenten beantwoorden er 328 (64%) deze vraag met 'ja'. Aldus gingen 185 respondenten verloren voor het beantwoorden van verdere vragen.

De overgebleven 328 respondenten beantwoordden de vraag wat dan de aard van het incident was geweest dat hun wraakgevoelens had opgeroepen. In een eerder proefonderzoek was dit een open vraag, maar toen bleek dat de meeste respondenten met doodoeners als 'iemand heeft mijn gevoelens gekrenkt' reageerden, kregen de respondenten in het eigenlijke onderzoek de keuze uit acht mogelijke antwoorden, waarbij het achtste alternatief 'Anders' luidde, gevolgd door het verzoek om dit te specificeren.

De acht mogelijke antwoorden en de aantallen en percentages waarmee zij gekozen werden staan in de linker kolom van tabel 1.¹

Tabel 1: Frequenties (en kolompercentages) van soorten incidenten die wraakgevoelens oproepen (links) en frequenties (en rijpercentages) van degenen die daadwerkelijk wraaknamen (rechts) (N = 238)

a Valse beschuldiging	68 (21)	23 (34)
b Mij in de steek laten	41 (13)	12 (28)
c Mij voor anderen te kijk zetten	37 (11)	12 (32)
d Vreemdgaan	21 (6)	4 (19)
e Vriendschap/liefdesrelatie verbreken	28 (8)	4 (14)
f Liegen over belangrijke kwestie	31 (9)	8 (26)
g Misbruik van vertrouwen	69 (21)	16 (23)
h Anders	57 (17)	19 (31)

'Een valse beschuldiging uitspreken' en 'misbruik maken van mijn vertrouwen' zijn de meest gekozen antwoordalternatieven. Merk op dat misbruik van vertrouwen (violations of trust) ook in het onderzoek van Bies en Tripp (1996) de vaakst gegeven reden voor wraakgevoelens was, maar deze onderzoekers schaalden onder die aanduiding waarschijnlijk een breder scala van gedragingen dan de respondenten die in dit onderzoek alternatief g kozen daaronder verstonden. Alternatief h, 'Anders', werd door 57 (17%) respondenten gekozen. De daarbij gegeven specificaties laten zich in enkele categorieën indelen. Zeventien respondenten zeiden dat iemand hun 'gevoelens gekwetst had', het meest voorkomende en weinig informatieve antwoord op de open vraag in het proefonderzoek. Negen respondenten specificeerden dat iemand hen niet serieus genoeg genomen had, zes dat iemand hen te lijf was gegaan, vijf dat zij door iemand waren gepest, en vijf dat een ander iets wat hen toebehoorde had beschadigd. Alle overige specificaties werden minder dan vijf keer genoemd, waaronder het 'inpikken' van een vriend of partner (3), seksueel geweld (2) en diefstal (3).

Aan de overgebleven 328 respondenten werd vervolgens gevraagd of zij daadwerkelijk iets hadden gedaan om het de ander betaald te zetten. Slechts 95 (29%) van de respondenten antwoordde daarop

¹ In deze tabel en de tabellen 2-5 tellen de percentages op tot meer dan 100 omdat sommige respondenten, in strijd met de instructie, meer dan één alternatief kozen.

bevestigend; de overige 233 (71%) hadden het erbij laten zitten. Een voor de hand liggende vraag is of er een verband was tussen al dan niet daadwerkelijk wraaknemen en de aard van de grief die tot wraakgevoelens had geleid. In de rechter kolom van tabel 1 staat het aantal respondenten per grief dat daadwerkelijk wraak nam, tussen haakjes gevolgd door het percentage van de respondenten per alternatief dat daadwerkelijk wraak had genomen. Noch voor de afzonderlijke alternatieven, noch voor het geheel week het percentage wraaknemers statistisch significant af van het percentage niet-wraaknemers (Chi-kwadraat (7, n=98) = 6,67, p= 0,46, gevolgd door een *t*-test per alternatief). Het soort opgelopen grief blijkt derhalve niet bepalend voor de vraag of men al dan niet daadwerkelijk wraak neemt. Van hieraf zijn er nu twee groepen respondenten: 95 die daadwerkelijk wraak hebben genomen, en 233 die dat niet gedaan hebben. Beide groepen werden nader ondervraagd, zij het niet met allemaal dezelfde vragen.

De respondenten die wraak hebben genomen

Wat hebben zij die wraaknamen precies gedaan? Zes mogelijke antwoorden, gebaseerd op de antwoorden op een open vraag in het proefonderzoek, werden aangeboden, zoals weergegeven in tabel 2, tezamen met de aantallen en percentages respondenten die ieder alternatief gekozen hebben.

Tabel 2: Frequenties (en percentages) van manieren van iets terugdoen (N = 95)

a	(Ongeveer) hetzelfde teruggedaan	29 (31)
b	Relatie verbroken	12 (13)
c	Hem/haar keihard de waarheid gezegd	29 (31)
d	Hem/haar een pak slaag gegeven	8 (8)
e	Anderen verteld wat hij/zij gedaan heeft	12 (13)
f	Anders	12 (13)

Twee van de aangeboden alternatieven worden het meest gekozen: '(Ongeveer) hetzelfde teruggedaan' en 'Hem/haar keihard de waarheid gezegd'. De meest agressieve reactie, 'Hem/haar een pak slaag gegeven', was gelukkig zeldzaam (maar kwam significant vaker voor bij mannelijke respondenten. De minst agressieve reactie c werd signi-

ficant vaker gekozen door vrouwelijke respondenten). Tien (13%) respondenten kozen antwoord f, 'Anders'. Vier van hen specificieerden dat zij de dader vervolgens geheel genegeerd hebben, drie noemden ieder iets anders en twee specificieerden niet.

De volgende vraag luidde: 'Hoe voelde u zich toen u het de ander daadwerkelijk betaald had gezet?' Zes mogelijke antwoorden werden aangeboden; zij staan in tabel 3, tezamen met de aantallen en percentages respondenten die ze kozen.

Tabel 3: Frequenties (en percentages) van gevoelens na wraakneming (N = 95)

a	Triomfantelijk	15 (16)
b	Tevreden	55 (58)
c	Voelde eigenlijk niets	7 (7)
d	Kreeg er spijt van	8 (8)
e	Schaamde mij	3 (3)
f	Anders	11 (12)

De lezer wordt eraan herinnerd dat deze vraag vereist dat men aangeeft hoe men zich voelde op een bepaald moment in het verleden. Men kan zich om hiervoor genoemde redenen afvragen of dit wel een faire vraag is. Het meest gekozen antwoord is dat men zich 'tevrede' voelde, gevolgd door het antwoord 'triomfantelijk'. Derhalve herinnerde 74% van de respondenten zich dat zij na afloop het gevoel hadden dat hun wraakoefening een doel gediend had in de zin dat zij er een goed gevoel over hadden. Dit is echter een voorlopige conclusie, zoals nog zal blijken.

Hiervoor merkten wij op dat wij in onze cultuur nogal tweeslachtig denken over wraak in die zin dat, hoe gerechtvaardigd wraakneming onder bepaalde omstandigheden ook moge lijken, wij toch ook geneigd zijn om wraak voor kinderachtig en zelfs onethisch te houden. De resultaten van dit onderzoek bevestigen dat niet: slechts enkelen betreurden hun wraakactie of schaamden zich ervoor. Negen respondenten kozen alternatief f, 'Anders'. Vier van hen specificieerden dat zij na afloop nog steeds kwaad waren, een dat zij zich opgelucht voelde, drie dat zij er een slecht gevoel over hadden, een dat hij zich kinderachtig voelde. De twee laatst genoemde respondenten kan men waarschijnlijk optellen bij hen die alternatief 6, 'Ik kreeg er spijt van', kozen, terwijl de respondent die zei zich opgelucht te

voelen waarschijnlijk kan worden opgeteld bij hen die alternatief b, 'Tevreden', kozen.

Vervolgens werd aan deze groep respondenten gevraagd 'wat zij beoogden' met hun wraakactie. Ook dit is een moeilijk te beantwoorden vraag, omdat hij weliswaar geen betrekking heeft op een gevoel in het verleden, maar daar toch dicht in de buurt komt. De meeste respondenten zullen bij hun wraakactie waarschijnlijk nauwelijks gedacht, maar impulsief gehandeld hebben. Het kwam daarom niet als een verrassing dat 34 van de 95 potentiële respondenten voor deze vraag het antwoord schuldig bleven. De aangeboden antwoordmogelijkheden waren ontleend aan de in het voorgaande besproken analyse van Frijda. Zij zijn te vinden in tabel 4, tezamen met de aantallen en percentages respondenten die ze kozen.

Tabel 4: Frequenties (en percentages) van oogmerken van wraakneming (N = 61)

a	Afschrikking	6 (10)
b	Duidelijk maken dat ik niet over mij laat lopen	33 (54)
c	Gekrenkt gevoel van eigenwaarde herwinnen	10 (16)
d	Hem/haar evenveel pijn doen als hij/zij mij deed	2 (3)
e	Verwachting dat wraaknemen pijn zou verlichten	5 (8)
f	Anders	5 (8)
g	Weet niet; gaf toe aan impuls	3 (5)

Het meest gekozen antwoord blijkt: 'Ik wilde de dader duidelijk maken dat ik niet over mij laat lopen', het antwoord dat het dichtst komt bij herstel van het machtsevenwicht, dat Frijda noemt als een belangrijk motief voor wraakneming. Meer dan de helft van de respondenten die deze vraag beantwoordden koos dit alternatief, met voorbijgaan aan het daaraan voorafgaand aangeboden alternatief van afschrikking, dat slechts door 10% van de respondenten werd gekozen. De alternatieven d en e waren bedoeld om Frijda's motief van het 'herstel van het evenwicht van lijden' te weerspiegelen. Die hypothese werd in het voorgaande al gekritiseerd en de antwoorden bij deze vraag kunnen worden gezien als een ondersteuning van die kritiek, omdat immers slecht weinigen deze alternatieven kozen toen zij hen met zoveel woorden werden aangereikt.

Vijf (8%) van de respondenten koos alternatief f, 'Anders'. Drie van hen gaven als hun oogmerk dat zij duidelijk wilden maken dat zij onaan-

genaam verrast waren geweest. Andere specificaties werden slechts één keer gegeven.

Respondenten die geen wraak hadden genomen

Aan de 233 (71% van hen die hadden aangegeven in het nabije verleden de behoefte aan wraak gevoeld te hebben) respondenten die hadden aangegeven niet naar hun gevoelens gehandeld te hebben werd gevraagd waarom zij niets gedaan hadden. Vijf mogelijke antwoorden werden hen aangeboden, zoals weergegeven in tabel 5, tezamen met de aantallen en percentages respondenten die ze kozen.

Tabel 5: Frequenties (en percentages) van redenen om niets terug te doen (N = 233)

a	De kans nog niet gekregen	35 (15)
b	Gepraat en bijgelegd	73 (32)
c	Hoefde plotseling niet meer	59 (26)
d	Bang dat ik spijt zou krijgen	35 (15)
e	Anders	40 (17)

Een derde (73 of 32%) van de respondenten gaven aan gekozen te hebben voor een vreedzame oplossing gevolgd door verzoening, een oplossing die overigens de medewerking van de dader vergde in de vorm van een verontschuldiging. Een kwart (59 of 26%) koos voor een nog vreedzamer oplossing en deed niets ook niet toen zij de kans kregen, 'letting bygones be bygones', volgens Elster de meest rationele oplossing.

Achteraf werd duidelijk dat bij deze vraag een nogal voor de hand liggend motief voor niets terugdoen ontbrak, namelijk angst voor weerwraak. Veertien van de veertig respondenten die alternatief e, 'Anders', kozen gaven angst voor weerwraak aan als hun motief voor niets terugdoen. Elf anderen specificeerden dat zij zich niet wilden verlagen tot het niveau van de dader, en vijf dat wraak nemen hen 'zinloos' voorkwam. Vier anderen noemden ieder een andere reden.

Restgevoelens

Aan beide groepen respondenten werd ten slotte de vraag voorgelegd hoe het nu op dit moment stond met hun wraakgevoelens. Vier moge-

lijke antwoorden werden aangeboden, die te zien zijn in tabel 6, tezamen met de aantallen en percentages respondenten in beide groepen die ze kozen.

Tabel 6: Frequenties (en percentages) van wraakzuchtige restgevoelens

	Wel wraakactie (N = 61)	Geen wraakactie (N = 132)
a Geheel voorbij	19 (31)	40 (30)
b Tot op zekere hoogte	23 (38)	55 (42)
c Nog niet helemaal	13 (21)	30 (23)
d Absoluut niet voorbij	6 (10)	7 (5)

De gegevens in tabel 6 zijn verrassend omdat zij geen statistisch significant verschil laten zien in de resterende wraakgevoelens van hen die ernaar gehandeld hadden en die van hen die dat niet gedaan hadden (Chi-kwadraat (3, n=193), $p=0,69$). In beide groepen geeft twee derde van de respondenten aan dat hun wraakzucht inmiddels geheel of ten dele is overgegaan. Zo er tussen beide groepen al een verschil is, dan is dat in de niet verwachte richting: onder hen wier wraakgevoelens nog steeds in volle omvang aanwezig zijn, zijn zij die daadwerkelijk wraak genomen hebben twee keer zo talrijk als zij die niets teruggegaan hebben. Als wij de resultaten in tabel 6 vergelijken met die in tabel 3, waar 74% van hen die daadwerkelijk wraak hadden genomen aangaf dat zij daarover tevreden of zelfs triomfantelijk waren geweest, dan moet de conclusie zijn dat dat gevoel van tevredenheid nogal tijdelijk geweest moet zijn en niet merkbaar heeft bijgedragen aan hun gemoedsrust op wat langere termijn.

Discussie

Als wij de verkregen resultaten vergelijken met Frijda's (1994) theoretische analyse van wraak, dan kunnen wij concluderen dat deze resultaten aan sommige van zijn hypothesen steun geven, maar andere tegenspreken. Zijn hypothese dat een belangrijk motief voor wraaknemingen is het herstellen van het verstoorte machtsevenwicht wordt bevestigd door het feit dat meer dan de helft van de respondenten als

oogmerk voor hun wraakactie geeft dat zij de dader duidelijk wilden maken 'dat ik niet over mij laat lopen' (tabel 4). Is dit nu een sociale functie van wraak, zoals Frijda meent, of een persoonlijke functie? Onze uitkomsten laten een definitief antwoord niet toe. Wat is er zo schadelijk aan verstoring van het machtsevenwicht door opzettelijk kwetsend gedrag van een ander? Dat het leidt tot een aantasting van de maatschappelijke saamhorigheid? Of gaat het om persoonlijke rancune tegen iemand die ons onwaardig oordeelde voor respect en compassie? Beide misschien, maar het tweede motief lijkt belangrijker dan het eerste nu het motief 'Ik wilde mijn door het gebeurde gekrenkte gevoel van eigenwaarde herwinnen' door de respondenten genoemd wordt als tweede in belangrijkheid (tabel 4). De lezer wordt eraan herinnerd dat deze vraag zo moeilijk te beantwoorden was dat een aanzienlijk deel van de respondenten er niet op geantwoord heeft. Wellicht kan men de antwoorden op deze vraag nog het beste beschouwen als rationalisaties die men, achteraf en gedwongen door een vraag, beschouwt als een acceptabele verklaring voor eerder vertoond impulsief gedrag.

In de inleiding van deze bijdrage werd opgemerkt dat herstel van machtsevenwicht moeilijk te onderscheiden is van afschrikking als functies van wraak. Beide motieven werden aan de respondenten uitdrukkelijk aangeboden als mogelijke motieven. Als motieven voor wraakneming sluiten zij elkaar logisch niet uit, maar toen onze respondenten gedwongen werden tussen beide motieven te kiezen, verkoos de meerderheid herstel van machtsevenwicht boven afschrikking als belangrijkste motief voor hun wraakoefening.

Frijda's hypothese dat herstel van evenwicht van lijden een belangrijke functie voor wraakoefening is wordt niet ondersteund door de uitkomsten van dit onderzoek, noch in de vorm van de 'additieve affecttheorie', noch in de vorm van 'de wet van vergelijkend lijden'. Slechts zeer weinig respondenten kozen antwoorden die bij die hypothesen in de buurt kwamen.

De resultaten van dit onderzoek bevestigen wat Bies en Tripp (1996) al rapporteerden, namelijk dat de meeste mensen die door een ander onrechtvaardig behandeld zijn niet daadwerkelijk iets terugdoen, maar zich beperken tot wraakzuchtige gedachten en tenslotte een vreedzame manier vinden om ermee om te gaan (tabel 5). De grootste deelgroep onder hen verzoende zich met de dader. De daarna grootste deelgroep liet het gewoon achter zich, in plaats van de kans te lopen dat zij van daadwerkelijke wraakneming later spijt zouden krijgen of

doelwit van weerwraak zouden worden. Dat zijn waarschijnlijk de verstandigsten onder de respondenten, omdat de uitkomsten laten zien dat wraakneming weliswaar een momentaan gevoel van tevredenheid teweeg kan brengen (tabel 3), maar er op de langere duur niet toe hoeft te leiden dat men wraakgevoelens gemakkelijker achter zich laat (tabel 6). Er is echter een probleem met deze interpretatie van de uitkomsten. Misschien ondervonden zij die wraak namen ernstiger leed van anderen dan zij die dat niet deden. Die mogelijkheid kan niet geheel worden uitgesloten, maar het hiervoor gemelde ontbreken van een verband tussen het type onrecht dat men had ondervonden (vraag 2) en de vraag of men daadwerkelijk iets had teruggedaan (vraag 3), maakt dat niet erg waarschijnlijk. Binnen iedere categorie van ondervonden onrecht waren er waarschijnlijk nog verschillen in ernst, en de neiging om iets terug te doen zou daar best mee kunnen samenhangen. Misschien had in aansluiting op vraag 2 aan de respondenten gevraagd moeten worden een schatting te geven van de ernst van het ondervonden leed. Maar zo'n retrospectieve schatting zou vrijwel zeker gecontamineerd zijn geweest met de schatting bij vraag 6 van nog bestaande restgevoelens van wraak, hetgeen de correlatie tussen beide grotendeels spurieus gemaakt zou hebben. Hoe dat ook zij, de vraag werd in het onderzoek niet gesteld. Het feit dat geen significant verband gevonden werd tussen de verschillende soorten ondervonden leed en de neiging daadwerkelijk wraak te nemen, valt nauwelijks te rijmen met de hypothese dat verschillen in ernst *binnen* afzonderlijke categorieën meer verschil voor de neiging wraak te nemen zouden hebben gemaakt dan verschillen *tussen* die categorieën.

Hoewel Frijda (1994, p. 265) als een van de belangrijkste karakteristieken van wraakgevoelens de persistentie ervan over lange tijdsperiodes noemt, wijzen de resultaten van dit onderzoek (tabel 6) erop dat tijd veel wonden heelt. Dat tijd een belangrijke factor is, hebben de meeste emoties waarschijnlijk gemeen: zij slijten met het verlopen van tijd. Dat geldt wellicht minder voort wraakgevoelens dan voor andere gevoelens, maar zeker is dat niet. De resultaten van dit onderzoek kan men lezen als een aanwijzing dat daadwerkelijk wraaknemen het slijten van het gevoel met het verlopen van tijd niet versnelt. De resultaten van dit onderzoek bevatten nauwelijks aanwijzingen voor de neiging tot onmatigheid, die Frijda aan wraakgevoelens toeschrijft. Daarbij moet echter niet vergeten worden dat de respondenten in dit onderzoek studenten waren, vrijwel allemaal jong, bevoor-

recht in menig opzicht en levend in een nogal goedaardige wereld. Voor de meesten van hen zal het leed dat hen naar hun zeggen in het nabije verleden is aangedaan waarschijnlijk ook redelijk goedaardig zijn geweest, zeker als men dat vergelijkt met wat mensen kan overkomen onder minder goedaardige omstandigheden als oorlogen of onder totalitaire regimes. Als de wens om iemand iets betaald te zetten overgaat in diepe haat door onzegbare wreedheden, zouden de uitkomsten wel eens heel anders kunnen uitvallen. Empirische bevestiging daarvan zou ander onderzoek vergen dan retrospectieve vragen stellen over een incident. Om hiervoor al genoemde redenen is echter onduidelijk hoe zulk een onderzoek praktisch en op ethisch acceptabele wijze uitgevoerd zou kunnen worden. Om die reden moeten wij het voor een onderwerp waarover zo weinig empirische data beschikbaar zijn, stellen met wat vooralsnog mogelijk leek, omdat elke empirische kennis te verkieszen valt boven alleen maar theoretische analyse.

Literatuur

<p>Axelrod, R.
<i>The evolution of cooperation</i>
New York, Basic Books, 1984</p> <p>Bacon, F.
<i>The essays</i>
Harmondsworth, Penguin, 1985
(oorspronkelijk gepubliceerd in 1625)</p> <p>Bies, R.J., T.M. Tripp
<i>Beyond distrust: 'Getting even' and the need for revenge</i>
In: R.M. Kramer en T.R. Tyler (red.), <i>Trust in organizations; frontiers of theory and research</i>, Thousand Oaks, Sage, 1996, p. 246-260</p> <p>Crombag, H.
<i>De man uit Susquehanna</i>
Amsterdam, Contact, 2000</p> | <p>Crombag, H., E. Rassin e.a.
<i>On vengeance</i>
Psychology, crime & law, 9^e jrg., 2003 (in druk)</p> <p>Elster, J.
<i>Norms of revenge</i>
Ethics, 1990, p. 862-885</p> <p>French, P.A.
<i>The virtues of vengeance</i>
Lawrence, KS, The University Press of Kansas, 2001</p> <p>Frijda, N.H.
<i>The emotions</i>
Cambridge, Cambridge University Press, 1986</p> <p>Frijda, N.H.
<i>De Lex Talionis; over wraak</i>
In: Frijda, N.H., <i>De psychologie heeft zin</i>, Amsterdam, Prometheus, 1993, p. 159-196</p> |
|---|---|

Frijda, N.H.

On vengeance

In: S.H.M. van Goozen, N.E. van de Poll e.a. (red.), *Emotions; essays on emotion theory*, Hillsdale, NJ, Erlbaum, 1994, p. 263-289

Hart, H.L.A.

Punishment and responsibility

Oxford, Clarendon Press, 1973

Holmes, O.W.

The common law

Boston, Little, Brown & Company, 1938 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1881)

Izard, C.A.

The psychology of emotions

New York, Plenum, 1991

Jacoby, S.

Wild justice; the evolution of revenge

New York, Haper & Row, 1983

Kim, S.H., R.H. Smith

Revenge and conflict escalation

Negotiation journal, 9^e jrg., 1993, p. 37-43

Kim, S.H., R.H. Smith e.a.

Effects of power imbalance and the presence of third parties on reactions to harm; upward and downward revenge

Personality and social psychology bulletin, 24^e jrg., 1998, p. 353-361

Langemeijer, G.E.

Strafrecht en -onrecht

Deventer, Kluwer, 1975

Tripp, T.M., R.S. Bies

What's good about revenge? The avenger's perspective

Research on negotiations in organizations, 6^e jrg., 1997, p. 145-160

Walker, N.

Punishment, danger & stigma; the morality of criminal justice

Oxford, Basil Blackwell, 1980

Watson, D.

Mood and temperament

New York, The Guilford Press, 2000